

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 5 Issue 6, Special Issue on Balkan Wars, p. 207-224, November 2013

Mütareke Basınında Ermeni Meselesi Tartışmaları *Armenian Question Debate on the Armistice Period Press*

Doç. Dr. Bünyamin Kocaoğlu
Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun

Öz: Bu çalışma 1915 Ermeni olaylarının Mütareke dönemi (1918-20) İstanbul basınına yansımalarını incelemekte ve bu tartışmalarda İttihat ve Terakki'ye karşı duyulan nefretin öne çıktığını tespit etmektedir. Ermeni olayları ile ilgili ilk ciddi tartışmaların yaşandığı bu süreçte olayların ele alınış biçimi ve bu çerçevede ortaya konulan söylemler konu ile ilgili sonraki tartışmaların da temelini teşkil etmiştir. Tehcir, taktik, mukatele gibi söz konusu tartışmaların ortaya çıkardığı terimler, sonraki tartışmaların dilini de etkilemiştir. Bununla birlikte Ermeni olaylarından dolayı Türk milletinin dünya kamuoyunda suçlu olarak itham edilmesine mütareke basınının tamamı karşı çıkmış burada ortak bir söylem geliştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Meselesi, Mütareke süreci, İstanbul Basını, İttihat ve Terakki Fırkası, I. Dünya Savaşı

Abstract: This article examines the Istanbul Press coverage on the 1915 Armenian events during the Armistice Period (1918-20) and presents that the hatred toward the former ruling party, the Party of Union and Progress, dominated the public discussion. This first public discussion on Armenian events outlined the key components of the issue and set the ground for future discussions. The terms relocations, killing, mutual killing were used for the first time during this public debate and affected the language of future debates. Still, all press unaniously stood against the arguments that presented the entire Turkish nation as guilty in world public opinion.

Keywords: Armenian Issue, Armistice Period, Istanbul Press, Party of Union and Progress, First World War

Giriş

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kalan ve bu suretle I. Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılan Türkiye, böylece her bakımdan şartları daha ağır, oldukça çalkantılı bir döneme giriyordu. Dört yıl süren umumi harbin bıraktığı bütün sorunların tartışılacağı mütareke dönemi, başta siyasi dengelerdeki değişiklikler olmak üzere, mütarekeyi imza eden galip devletlerin mütareke hukukunu hiçe sayarak başlattıkları geniş çaplı askeri işgaller, harbin getirdiği ağır ekonomik koşullar ve buna dayalı olarak yaşanan sosyal çalkantılar gibi oldukça yoğun ve son derece karmaşık bir gündemi teşkil etmesi bakımından Türkiye açısından adeta bıçak sırtı bir süreci ihtiva etmektedir. Nitekim dört yıllık harbin getirdiği ağır şartların şekillendirdiği yeni mütareke Türkiye'si, aynı zamanda başta Osmanlı Devleti'nin harbe girişi olmak üzere, savaş yıllarında Türkiye'nin tek ve tartışılmaz siyasi gücü İttihat ve Terakki hükümetlerinin uyguladıkları politikalarının şiddetle ve acımasızca tartışıldığı bir dönem olmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşının harp hükümetlerinden hesabının sorulduğu mütareke döneminin bu çerçevede en önemli tartışma konularından birini de Ermeni Meselesi teşkil etmiştir. Mütarekenin imzalanmasından sonra

Türkiye'nin kaderi yapılacak Barış anlaşmasına bağlıydı. Ocak 1919'da başlayacak olan Paris Barış Konferansı'na gitmeden evvel Türkiye, söz konusu, barış sürecini etkilemek üzere Türkiye aleyhinde mütarekeden hemen sonra bazı çevrelerce başlatılan aleyhte yoğun propagandalar karşısında, tutunabilmek, mümkün merteye hafif şartları haiz ve Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve devamını sağlayacak bir barışa imza atabilmek için özellikle Ermeni Meselesi ile ilgili olarak söz konusu çevrelerce ileri sürülen ithamları dikkate almak, bu konuda elini güçlendirmek zorundaydı. Nitekim Türkiye'nin de dahil olduğu mağlup devletlerin hesabının görüleceği Paris Sulh Konferansı'nda Türkiye aleyhtarı kampanyanın en önemli kozlarından biri Ermeni Meselesi'ydi ve Türkiye bu konuda uluslararası kamuoyunda suçlu gösteriliyordu. Uluslararası kamuoyunda Türkiye aleyhinde önemli bir baskı unsuru haline getirilen Ermeni Meselesi mütareke ortamında Türk kamuoyunda da önemli tartışma konularından biri olmuştur. Bu çalışmada, bugün gerek ulusal gerekse uluslararası alanda sürdürülmekte olan Ermeni Meselesi'ne yönelik tartışmalarda Türk kamuoyunun sahip olduğu bakış açısının tarihi kökenleri dönemin ana kaynaklarından istifade ile detaylı bir biçimde ele alınacak ve konu ile ilgili Türk tezinin oluşum süreci ortaya konulacaktır.

1- Mütareke Sonrası Siyasal Ortam

I.Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından yenilgiyle sonuçlanması Türkiye'de mevcut siyaset yapısının ve unsurlarının yeniden belirlenmesini zorunlu kılmıştır. Ocak 1913'te Bâbı-ı âli baskınıyla iktidarı ele geçiren ve savaş boyunca tek başına olarak, herhangi muhalif bir siyasi unsurun gelişmesine izin vermeksizin Türkiye'yi idare eden İttihat ve Terakki hükümetlerinin sonuncusu olan ve savaş politikalarından sorumlu tutulan Talat Paşa Hükümeti'nin mütareke talebinden kısa bir süre sonra 8 Ekim 1918'de istifasıyla, Türkiye'de yeni bir siyaset dönemi başlamış oldu. Bu andan itibaren İttihat ve Terakki Partisi'nin sınırlarını belirlediği ve güdümünde tuttuğu Türk siyasetinde dengeler İttihat ve Terakki Partisi'nin aleyhinde fakat susturduğu muhaliflerin lehinde olarak değişecektir. Gerçi daha savaş devam ederken 3 Temmuz 1918'de Sultan Mehmet Reşat'ın ölümü ve yerine 4 Temmuz'da Sultan Vahideddin'in tahta geçmesiyle siyasi dengelerde İttihat ve Terakki aleyhine bir değişiklik olmuştu. İç siyaset dengeleri açısından önemli sayılacak bu taht değişikliği ile saltanatının hemen tamamını pasif ve bir kenara itilmiş durumda geçiren Mehmet Reşat'ın yerine tahta geçen Vahideddin çok daha farklı bir karaktere sahipti.¹ İttihat ve Terakki Partisi'nin kontrolünde tutabileceği birisi olmadığı gibi, siyaseti İttihat ve Terakki Partisi'nin kontrolünde bırakmaya da hiç niyeti yoktu. Nitekim tahta çıkar çıkmaz bazı icraatlarıyla İttihat ve Terakki Hükümeti'nin güçlü konumuna son vermeyi ve iktidar iplerini eline almaya çalıştı.² Eylül 1918'de Bulgaristan'ın mütareke imzalayarak savaştan çekilmesiyle başlayan süreçte³ Talat Paşa Hükümeti'nin daha fazla savaşı sürdürmenin mümkün olmadığına dair yaklaşımı ve 5 Ekim 1918'de hükümetin mütareke talebi ve sonrasında istifası Vahideddin'in iktidar iplerini tam anlamıyla eline almasının yolunu açtı.

Talat Paşa Hükümeti'nin istifasından hemen sonra parti hızlı bir dönüşüm içine girdi. Artık eski gücü ve konumu kalmamıştı. Türkiye'nin umumi harbe girişinin tek sorumlusuymuş ve dört yıl süren savaşın hesabı öncelikle İttihat ve Terakki hükümetlerinden sorulacaktı.

¹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, MEB Yay., İst. 1991, s.1.

² Bkz. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. II, (Yay.Haz: Süheyl İzzet Furgaç- Yüksel Konar), Nehir Yay., İst. 1993, s. 7-8.

³ Bulgar Mütarekesi ve etkileri için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara 1999, s. 24.

Yakın gelecekte savaşın zorladığı yeni siyasi tabloyu önceden gören Talat Paşa ve İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelenleri bir yandan Türkiye'nin en az zararla bir mütareke imzalamasının yolunun açarken diğer taraftan da partinin savaş sonrasında Türk siyasetinde alacağı yeni şekil ve konumu üzerinde kafa yormak zorunda kaldılar.⁴ İlk mütareke kabinesi olan ve İttihat ve Terakki Partisi'nin kontrolünde kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin 19 Ekim 1918'de Meclis-i Mebusan'da hükümet programını okuması ve güvenoyu almasının hemen öncesinde İttihat ve Terakki Partisi'nde ilk dönüşüm başladı. Partinin liberal kanadı, Ali Fethi (Okyar), başkanlığında Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı teşkil ederek Meclis'te ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın ikiye ayrılmasına neden oldular. Bu ilk ayrışma gerçekte İttihat ve Terakki Partisini dönüştürmekten başka bir şey olmayıp tam manasıyla bir siyasi manevra anlamına geliyordu.⁵ İttihat ve Terakki Partisi mütarekeye doğru hızla bir dönüşüme doğru giderken, diğer taraftan iç siyasette, savaş yıllarında siyaset yapma imkanı bulamayan muhalifler de birer birer örgütlenmeye ve uzun süredir susturdıkları gazetelerini yeniden faaliyete geçirmeye başladılar. Bu çerçevede daha mütarekeden hemen önce yeni dönemin ilk siyasi partisi Mevlanzâde Rıfat tarafından Radikal Avam Fırkası adıyla teşkil edildi.⁶ 30 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin Mondros Mütarekesini imzalaması ve sonrasındaki gelişmeler yeni siyasal yaşamın oluşum sürecini hızlandırdı. Önce İttihat ve Terakki Partisi mütarekeden hemen sonra 1-4 Kasım 1918 tarihlerinde topladığı son kongre bundan sonraki siyasal yaşamını, İttihat ve Terakki Partisi'ni fesh ederek yepyeni Liberal bir programla ve Teceddüt adıyla sürdürme kararını verirken, kongrenin henüz bu kararı almasından hemen önce 1-2 Kasım 1918 gecesi Talat, Enver ve Cemal Paşalar başta olmak üzere İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelenleri ülkeyi terk etmek zorunda kaldı.⁷ Bu gelişmeler, 1912-1918 yılları arasında sesini pek çıkarma imkanı bulamayan siyasi muhalefetin eleştiri dozunu arttırmasına İstanbul basınında ve Meclis'te savaşın getirdiği yıkıntılardan doğrudan İttihat ve Terakki yönetiminin sorumlu olduğuna dair söylemlerin yükselmesine zemin hazırladı.⁸ Nitekim 1918 ortalarından itibaren sansürün yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlaması muhaliflere gazetelerini yeniden çıkarma imkanı tanıdığı bu çerçevede mütarekeden hemen önce bazı muhalif gazeteler İstanbul basınında yerini almaya başlamıştı. Eylül 1918'de Yunus Nadi'nin Yenigün'ü ile Necmettin Sadık'ın Akşam bu çerçevede İstanbul basınına dahil olan gazetelerdendi. Ekim'de muhalifler de gazetelerini çıkarmaya başladı. Süleyman Nazif'in Hadisat'ı ve Mevlanzâde Rıfat'ın İnkılab-ı Beşer-i (sonrasında Serbesti adıyla yayınlanacak) muhaliflerin ilk gazeteleri olarak belirdi. Savaş yıllarında yayın hayatını, muhalefet etmemek kaydıyla kontrollü bir şekilde sürdürmüş olan Sabah gazetesi ise köşesinde keskin muhalif bir kaleme Ali Kemal'e yer vermeye başladı. Başka bir muhalif Ebuzziya Tevfik Tasvir-i Efkârı tekrar çıkarmaya başladı. Mütarekeden hemen sonra Abdullah Cevdet'in İçtihad'ı ile İttihat ve Terakki Partisi'nden ayrılarak OHAF kuran Ali Fethi Bey'in çıkardığı Minber, Sait Molla'nın Yeni İstanbul (sonrasında Türkiye İstanbul'u) İsmail Suphi'nin Söz'ü, Refii Cevad'ın

⁴ İttihat ve Terakki Partisi'nin savaş sonunda geçirdiği dönüşüm ve mütareke ortamındaki durumu ile ilgili olarak bkz. Bünyamin Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması*, Temel Yay., 2006.

⁵ OHAF'ın kuruluşu ve faaliyetleri için bkz. Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık...*, s. 95-148.

⁶ Radikal Avam Fırkası için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 105-109.

⁷ Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık...*, s. 72.

⁸ Ayhan Aktar, "Son Osmanlı Meclisi ve Ermeni Meselesi: Kasım-Aralık 1918", *Toplum ve Bilim*, s. 91, İstanbul, 2001-2002, , s. 143.

Alemdar'ı birer birer kendini göstermeye başladı.⁹ Aynı zamanda Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve İttihatçı Paşaların ülkeyi terk etmesi ile İtilaf donanmasının İstanbul'a geleceği söylentileri İstanbul'da azınlıklar tarafından çıkarılan gazetelerin de söylemlerini değiştirmelerine ve bazı aşırılıklara varmalarına zemin hazırladı.¹⁰ İstanbul Basını, Mütarekeden sonra aldığı yeni şekle göre çok sesli ancak birbirine zıt hatta zaman zaman birbirine karşı düşmanca bir tavır almaktan kaçınmayan, siyasi kızgınlıkların kendini sıkça ifade edebildiği, fikri tartışmaların "hainlik" suçlamasına kadar vardırılabildiği bir görüntü arz ediyordu. İttihatçıların ülkeyi terk etmesi kendi tertipleri olan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'ni de zor durumda bırakmış ve nihayet 7 Kasım 1918'de hükümet istifa etmek zorunda kalmış, sonrasında Tevfik Paşa hükümeti kurarak İttihatçılar açısından çok daha zorlu siyasi ortamın zemini hazırlamıştı. Nitekim söz konusu hükümet, muhaliflerin ağır eleştirileri altında umumi harbe giriş ve harp yıllarındaki uygulamalardan sorumlu görülen İttihatçılardan hesap sormaya hazırlanıyordu. Kaldı ki, Tevfik Paşa, hükümeti kurduğu günlerde İtilaf donanması İstanbul'a gelerek Boğaz'a demir atmıştır. Dolayısıyla sadece muhaliflerin değil şimdi İtilaf kuvvetlerinin siyasi baskısı da bundan sonra Tevfik Paşa ve sonrasında İstanbul'da iktidara gelecek olan bütün hükümetler üzerinde en büyük siyasi baskıyı oluşturacaktır. Çünkü Tevfik Paşa Hükümeti'nin kuruluşundan itibaren Türkiye için en büyük hayati mesele yapılacak olan Sulh antlaşmasıydı. Galip devletler bir taraftan sulh görüşmelerinin yapılacağı yer ve yapılacak antlaşmalarda izleyecekleri yola karar verirlerken, Türkiye de içine girdiği bu ağır siyasi koşullar altında sulh masasına oturmaya hazırlanacaktır. Bu süreç, şüphesiz başta Tevfik Paşa hükümetlerinin İttihatçı karşıtı uygulamaları olmak üzere özellikle muhalif basının üslubu ve tartışmaları üzerinde de belirli rol oynayacaktır. Nitekim İttihatçı aleyhtarlığını ortak bir söylem haline getiren İttihatçı karşıtı muhalif basın, İttihatçı hükümetlerin savaş yıllarındaki özellikle ülkenin harbe sokulması, yolsuzluklar, ve özellikle de Ermeni meselesi ile ilgili uygulamalarını mütarekenin oldukça ağır, çatışmacı ve karmaşık siyasi havası içerisinde dile getirmekten çekinmeyeceklerdir.

2- İstanbul Basınında Ermeni Meselesi Tartışmaları

Mütareke ortamında, Ermeni Meselesi yoğun bir biçimde İstanbul basınında ele alınmıştır. İstanbul basınının Ermeni Meselesine yaklaşımını incelemeyen evvel mütareke sürecinde İstanbul basınının aldığı yeni biçim ve üslubunu iyi analiz etmekte fayda vardır. Nitekim savaş yıllarında İttihat ve Terakki'nin tek partiye dayalı siyaset anlayışı her alanda olduğu gibi basın hayatında da tek sesli adeta renksiz bir tabloyu ortaya çıkarmıştı. Basının bu yapısı tamamen İttihat ve Terakki Partisi'nin siyaset anlayışının bir ürünüydü. Ancak savaşın son günlerine doğru İttihat ve Terakki Partisi'nin tekelindeki bu basın hayatı siyasetin diğer alanları gibi yeniden şekillenmeye gazete sayısının günden güne artmaya başladığı görüldü. Özellikle İttihat ve Terakki Fırkası'nın siyasetteki etkin rolünün azalmaya başlamasıyla birlikte kendini muhalif tanımlayan kalemler yeniden kendi gazetelerini yayın hayatına dahil ederek köşelerinde yazılarını yazmaya başladılar. Mevlanzâde Rıfat'ın İnkılab-ı Beşeri, Sait Molla'nın Yeni İstanbul'u, Soysallıoğlu İsmail Suphi'nin Sözü, Refii Cevad'ın Alemdarı, Ebuzziya'nın Tasvir-i Efkar-ı mütarekenin siyasal ortamında bu çerçevede ilk anda yayın hayatına dahil olan gazetelerdendi. Ayrıca savaş yıllarında muhalefet yapmamak kaydıyla yayın hayatını her şeye rağmen sürdürmüş olan Sabah gazetesi, sıkı İttihatçı karşıtı ve

⁹Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000, s.59-60.

¹⁰ Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı...*, s. 60.

mütarekenin sert kalemi Ali Kemal'e baş köşesini tahsis ediyordu. Bu gazeteler mütareke ortamında siyasi muhalefetin sözcüsü olarak hareket edecekler ve söylemlerini, basın politikalarını "İttihatçı karşıtlığı" temeline oturtacaklardır. İttihatçı karşıtlarının şekillendirdiği muhalif basına karşın, savaş yıllarının Tanin gazetesinde kendini ifade eden İttihatçı basın da yeni dönemde şekil ve nitelik değiştirerek daha ılımlı milli bir söylemin hakim olduğu Hadisat, Zaman, Vakit, Tercüman-ı Hakikat, Atı adlarıyla basın hayatında yer alacaktır. Mütareke ile İstanbul basınının aldığı bu yeni şekil, basının kullandığı üslup ve dili de temelden belirlemişlerdir. Muhalif basın ele aldığı konuları hemen hemen İttihatçı karşıtı söylem üzerinden tartışırken İttihatçı geleneğin mirasçısı diğer basın ise söylemini daha ılımlı ve milli bir söylem üzerinden geliştirecektir.

İstanbul basınının mütareke ortamında yoğun biçimde tartıştığı konulardan biri Ermeni Meselesi olmuştur. Basının meseleyi ele alış çözü zaman, gazetenin sahip olduğu yayın ilkelerinin tesirinde kalmış, özellikle muhalif basın İttihatçı karşıtlığı çerçevesinde hemen her meselede olduğu gibi Ermeni meselesinde de bu yaklaşımını ortaya koymuştur. Bununla birlikte daha ılımlı ve ihtiyatkar hareket eden basın ise konuyu çok daha geniş bir çerçeveden ele alarak gündeme getirmiştir.

Mütareke İstanbul'unun önemli gazetelerinden olan ve mili bir yayının anlayışına sahip olan Hadisat gazetesinde Cenap Şahabettin tarafından kaleme alınan Ermeni meselesi ile ilgili yazılar mütareke ortamındaki milli bloğun konuya yaklaşımını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Söz konusu gazete Ermeni meselesi ile ilgili ilk yazısına 6 Kasım 1918 tarihli sayısında yer verdi. Cenab Şahabettin tarafından kaleme alınan "Ermeni Kıtali ve Almanya" başlıklı yazıda¹¹, özellikle uluslar arası bazı çevrelerce Türk Milleti'nin Ermeni meselesi ile ilgili olarak itham edilmesine tepki olarak, meselenin Türkler ve Ermenilerle sınırlandırılmasının haksızlığına dikkat çekildikten başka Anadolu'da iki toplum arasında yaşanan "Mukatele" de Almanya'nın rolünü etraflı bir biçimde ele almıştır. Yazıda, Almanya'nın mukatele hadisesini kollarını kavuşturmuş "Lakayd" bir şekilde izlemekle yetindiği, oysa Almanya'nın cephe gerisinde boğazlaşan iki Osmanlı unsurunu barıştırmak vazifesi olduğu halde bunu yapmadığı, bu yöndeki telkinlere dahi kulak vermediği, hatta 1915 yılında Amerika hükümetinin Ermeni olaylarına son vermek için Alman Hariciye Nezaretine birlikte çaba sarf etme teklifine dahi Wilhelm Almanya'sının icabet etmediği, bunun gibi Amerika'nın İstanbul sefiri Morgentau'nun, Alman elçisine aynı maksatla çağrısına da Almanya'nın yaklaşmadığı, söz konusu Alman elçisinin ellerini oğuşturarak "Anadolu'da cereyan eden ehvâli kemâl-i teesüfle'ta'kip ediyorum" demekle yetindiği, bugün Almanya'nın İstanbul sefiri olan ve o tarihlerde Washington'da sefir görevini yürüten Kent Birsdorg özellikle Anadolu'daki Ermeniler tarafından yapılan mezalimi çarpıtarak 'asılsız ve esassız' bir hadise olarak Amerika kamuoyuna yansıttığı, Alman resmi makamlarının konu ile ilgili duyarsız yaklaşımının yanı sıra, eli kalem tutan Alman aydınının dahi cinayeti nerdeyse alkışlayarak karşıladığını bir Alman aydınının Aralık 1915 tarihli bir Alman gazetesinde kaleme aldığı yazısındaki "Ermeni fecayiine müteallik Vâvelenin nereden geldiğini artık Almanlar anlamalıdır. Ruslarla İngilizlerin âlet-i fesadı olan ve sadık müttefikimiz Türkiye için mevcudiyetleri bir tehlike teşkil eden ihtilalci ve Murahabacı Ermenilerin sergüzeştine acımak Almanlara terettüp etmeyeceğini artık anlamalıyız. Eğer Türkler Ermeni muhatarasına karşı kendilerini kemâl-i anef ve şiddetle müdafa'a etmemiş olmasalar Türkiye kadar da Türkiye'nin müttefiklerine su-i hizmet etmiş olurlardı. Biz Almanlar bu Ermeni meselesinin yalnız devlet-i Osmaniyeyi değil onun müttefiklerini de alakadar ettiğini düşünerek ona göre

¹¹Hadisat, 6 Teşrinisani 1334 (1918),nr.18,s.1.

hariçten gelen hücumları redd etmeliyiz” cümleleri ile Almanların neredeyse savaş yıllarında hadiseleri teşvik edici rol oynadığı hususlarına dikkat çekilmiştir. Aynı yazıda Cenap Şahabettin, Almanya’nın Anadolu’da yaşanan mukateleye yakından şahid olduğunu ve her safhasından haberdar olduğunu iddia ederek, savaş yıllarında Halep Alman Mektebinde muallimlik yapan Martin Pinake adlı bir Alman’ın kaleme aldığı risalesinde yer alan “Tahtülhıfz şehirlerden geçen Ermeni kabilelerinin manzara-ı fecaatini görünce hissiyatı rakik olan Türk ve Arap Müslümanları bile gözyaşlarını zabt edemiyorlar. Camilerde hocalar diyorlar ki : Ermenilere karşı ittihaz edilen vaz-ı zâlimâneyi bâb-ı âli değil Alman zabitleri emr etmiştir. Aylardan beri şahidi olduğumuz vakı’alar akvam-ı şarkiyece Alman arması üstünde bir kan lekesi gibi yâd olunacaktır. Almanya istememiş olsa bu cinayâtimen’ederdi. Binaenaleyh şenâyi-i vakı’âda Almanya’nın ya muvaffakiyet-i mücrimesi veya hiç olmazsaza’af-ı müstahakları görüldü.” cümleleriyle Almanya’nın Ermeni meselesinde önemli bir rolünün olduğuna vurgu yapmıştır.¹² Söz konusu yazıda dikkat çeken önemli bir ifade “mukatele” kelimesidir. Ermeni meselesini bir “mukatele” olarak gören ve İstanbul basınıının önemli bir kısmının da bakış açısını yansıtan bu ifade bugün özellikle Türk kamuoyunun büyük bir kesiminde hakim olan benzer anlayışın temelini teşkil etmesi bakımından da önemlidir. Cenap Şahabettin “Devri cinayet ve Devri Adalet” başlığıyla kaleme aldığı diğer bir yazısında da¹³, “Tehcir” namıyla başlayan katliam, yağma ve sui istimallerin faillerinin şimdiye kadar mahkeme huzuruna çıkarılması gerekirken sürekli tehir edildiği, oysa bu muamelenin suça iştirak olarak dahi sayılabileceği, şu ana kadar bu konuda hükümetin en önemli icraatının hadiseyi tetkik edilmek üzere komisyonlara sevk etmekten ibaret olduğu, Komisyonlara havale edilmiş olan bu hadisenin Fransızların meşhur bir deyişine atfen “üçüncü sınıftan cenaze alayı” muamelesi göreceği, Adliyenin şu ana kadar hadisenin üzerine ciddiyetle eğilmediği, oysa İttihat ve Terakki hükümetinin enkazı üzerinde ilk görülmesi gereken kişinin müdde-i umumî olması gerektiği hususlarını dile getirerek, hükümetin bu ağırdan alan tavrını büyük bir hükümet zaafı olarak değerlendirmiştir. Cenab Şahabettin, Ermeni meselesi ile ilgili suçun temelini “Tehcir” uygulamasının teşkil ettiğine vurgu yaparak, bu çerçevede işlenmiş cinayetlerin İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinde tertip edildiği ve mülki ve askeri bazı memurlar ile ahalinin bir kısmı tarafından icra edildiğini savunmuştur. Ayrıca “Tehcir” in bir idari tedbir gerekçesiyle yapıldığı iddialarına “...Eğer istikamet-i muhaceret yalnız serhâdlerdendahile ve şarktan garbe doğru olsaydı ve yolda kabilelere dokunulmasaydı öyle bir iddi’aşâyân-ı münakaşa olabilirdi. Fakat ma’atteessüf kazın ayağı öyle değil esbâb-ı idariyeyebinâen Erzurum ahalisinin Konya cihetine sevkini akl-ı selim pek âlâ kabul ve tecviz eder, fakat Bursa sekenesinin şehir-i zor’a gönderilmesine ya’nimevâki-i harbiyeden en uzak bir yerden alınıp cephelere yaklaştırılmasına ne diyelim?” biz buna çuvala sığmayan mızrak diyeceğiz.” cümleleriyle Tehcir uygulamasının gerekçelerinin yapılan icraatla uyuşmadığına dikkat çeken Cenap Şahabettin, tehcir emrini icra edenlerin yegane gayesinin İttihat ve Terakki hükümetinin teveccühünü kazanmak veya zengin olmak hevesiyle hareket eden bir kısım memurdan ibaret olduğu ve İzmir Valisi Rahmi, Bağdat Valisi Süleyman Nazif, Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali Beyler gibi tehcire dair aldıkları talimatı ifa etmeyenler ve hatta Erzurum, Trabzon, Halep, Adana ve Ankara valileri gibi emre mukavemet edenlerin, görevlerinde bile azl edilmediklerinin dikkate alınması gerektiği ve bunun çok manidar olduğunu, her şeyi açıkca anlattığını ifade etmiştir.¹⁴ Yine aynı yazıda, Tehcir edileceklerle 24 saat öncesinden haber verildiğine ve göç yolunun oldukça uzun tespit edildiğine, dolayısıyla göçe tabi

¹²Hadisat, 6 Teşrinisani 1334 (1918),nr.18,s.1.

¹³Hadisat, 28 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 40,s.1.

¹⁴Hadisat, 28 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 40.s. 1.

tutulacakların yanlarına ancak birkaç parça eşyasını alabilecekleri ve gayri eşyalarını acilen yok pahasına satmak mecburiyetinde kaldıklarına da işaret eden Cenap Şahabettin, hadisenin birinci mesulleri bir kısım memurlar ise ikinci derece mesullerinin de “vicdansız” ve “hırsız” ticarethaneler olduğunu iddia ederek, artık cinayetin devrinin bittiğini adalet devrinin başladığını ve bir an önce Ermeni hadiselerinden olayı töhmet altında bırakılan Askeri ve Mülki memurların bu töhmetten kurtulması için gerçek faillerin yakalanarak adalet önüne çıkarılmasının gerektiğini söylemiştir.¹⁵ Hadisat gazetesinin 14 Kasım günkü nüshasında “Cinayet Failleri” başlığıyla kaleme aldığı bir yazıda¹⁶ ise Fahrettin Mustafa Bey, Ermeni meselesinden dolayı Avrupa’da Türkler ve Türklüğün büyük cinayetlerle itham edilmeye başlandığına dikkat çekerek, dört yıldır savaşmış olan ve hâlâ ellerindeki kanı kurulumamış olan Avrupa’nın gözlerindeki kini “ateşten bir parmak” gibi Türklüğe çevirerek “Türkler Ermeni Katilleridir” ithamında bulunmak cüretinde olduğunu ifade ettikten başka, “Zavallı Türk, sen bu sükut-ı tehdit altında bükülmüş bilek, eğilmiş başın, inmiş bakışkârınlanâdim ve mahcup titriyor, bekliyorsun. Ma’sum hıçkırıklarını yutkunurken necip başlar, güneş üstüne dökülmüş bir dere gibi gözlerinde kururken diyemiyorsak, haykıramıyorsak ki ah ben kabahatsiz, ben bî-günahım altıyüz sene içinde her asır senin sırtına inen demir bir yumruktu. Zaman her yüz yıllık erin-i in’idâmınıçalarken korkunç tokmağı dâima senin başına düştü. Sen susdun. Yine böyle bir ruku’ ile iki kat olmuş vücudun, göğsüne düşmüş ta’lisiz başınla susdun ve dinledin, ma’sumsesin daha ciğerlerinde iken boğuldu. Necip yaşların kirpiklerine inmeden kurudu ve ne dudaklarında bir kelime ne de gözlerinde bir katre-i keriyeye gördüler. Susan ağlamayan yaşlarla bulutlanmış gözlerinde ihtiras ve isyan şimşeklendirerek başını yükseltmeyen zavallı Türk. Sen mücrim sen günahkâr sanılıyordun. Kuvvetli vücudunda bir bakire-i tevazu-u yaşadığını bilen, ruhundaki miras-ı afvı pek âlicenâbâne israf ettiğini öğrenenler seni incitmekten çekinmedi. Katili kaçmış her cinayetin, âmili terk edilmiş her viranenin hâdimi sendin... Başını ezmek için fırlattıkları kayayı sana koparttılar. Seni içine düşürmek için açtıkları çukuru sana kazdırdılar... Zavallı Türk bitmez tükenmez çileler çekmek için şu felaket ma’bedine mevkuksun, göğsüne en son geçen tırnak, en son emen dudak seni en çok muzdarip etti. ... Bu def’a seni öldüren evlâdını... kesilmiş ellerin koparılmış bacaklarıyla seni terk ettiler- ve kaçırdılar!.. Ermeni meselesi şüpheni büyük bir hikaye-i feca’attin onu dinlemek için yüz muhtelif irktansâm’i tedarik etseler en çok iğrenen, en çok tüyleri ürperen Türk olduğunu göreceklerdir. Türk pek çok def’alar boğazlanmıştı. Duyulan acıya en evvel o inanır ve hürmet eder.” Cümleleriyle haksızca insafsızca itham edilen Türklerin içine düştüğü kötü durum ve tarih boyunca bir çok eziyet ve ihanet görmüş Türklerin itham edilen cinayete iştirakinin mümkün olamayacağı vurgulanmıştır. Türk ve Türklüğe yapılan vurgu dikkat çekmektedir. Ayrıca yazıda Ermeni hadiselerinin bir “mukatele” ile başladığına dikkat çekilerek ölenlerin sadece Ermenilerden ibaret olmadığı Türklerin de katil edildikleri bir çok Türk çocuğunun yetim kaldığı vurgulanmış ilk cinayetlerin müteakibi olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca Türkün öldüren değil her şeyden önce ölen ve öldürülen olduğu, Anadolu gezildiğinde bir Ermeni nâşının üzerine nasıl 10 Türkün cesedinin yıkıldığının görüleceği, kapanmış Ermeni kapısının yanında yüz Türk evinin olduğu, yüzlerce Türk yavrusunun yetim kaldığı, damla damla akmış Ermeni kanına karşın Türkün damarlarındaki en son katreyi de toprağın ne büyük bir iştahla emdiği gerçekleri ortadayken Türk’ün en fazla mağdur olduğuna mezarlar şahit iken şimdi Avrupa akıtılan Ermeni

¹⁵Hadisat, 28 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 40,s.1

¹⁶Hadisat, 14 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 26,s.1.

kanlarının bedelini Türk'ün kanı ile canı ile ödemesini istiyor denilerek, Ermeni meselesinden sorumlu gördüğü ve ülkeyi terk eden ittihatçıları kast ederek, "... evet öderdik, belki öderdik, fakat son kuvvetimizle beslenip semizlenenler kaçmamış, son nesîğ-i hayatımızı emerek şişen yarasalar çırpına çırpına uzaklaşmamış olsalardı, verir öderdik, onları şu dört senelik kâbuslu rü'yanınbidâre-i eliminde elimizden kaçırmıyaydık bütün damarlarımızı boşaltır, teşne-i intikam ölenlerimizin kabri üstünde kana kan içtikten sonra artanını sizde verirdik ve bu da bizim yahud onların bir kefaret günahı olurdu" cümleleriyle Ermeni meselesinin sorumlusu Türk Milleti değil İttihat ve Terakki olduğu ifade edilmiştir.¹⁷ Hadisat gazetesinin 5 Mart 1919 tarihli nüshasında Süleyman Nazif tarafından "Bir Feryad Münasebetiyle" başlığıyla kaleme alınan bir yazıda Bogos Nubar Paşa'nın hayali bir Ermenistan vucuda getirmek için yaptığı teşebbüslerin ve iddialarının tarihin, mantığın ve aklın kabul edemeyecek derecede gerçek dışı olduğu ifade edildikten başka, Ermenilerin umumi harbte çeteler kurmak suretiyle çaresiz kadın ve çocukları öldürdükleri, Fransız ordusuna gönüllü sıfatıyla iltihak eden Ermenilerin yaptıkları Bogos Nubar Paşa tarafından iyi bilinmekle birlikte Bogos Nubar Paşa ve kafadarlarının "Ermeni tehciri ve taktili" efsanelerinden facia destanları tanzim ederek Avrupa ve Amerika kamuoyunu Türkler aleyhinde kışkırtmaya çalıştıkları belirtilerek hayali Ermenistan iddialarına "...Bahr-ı sefidden Erzurum ve Van vilayetlerinin serhad-ı şarkisine kadar olan arazi bizimdir. Evvela bin üçyüz senelik bir hakk-ı fethimiz ve hakk-ı dinimiz, dörtyüz senelik de bir hakk-ı millimiz var. Saniyeni vilâyat-ı mâlûme de adedçe Ermenilere beş def'a faik Kürtler var ki, menü'l-kadim oraların sakin ve sahibidirler. Tarih Kürtleri o havalide Ermenilerden daha evvel görmüş tanımış ve vücudunu tasdik etmiştir. Biz Avrupa'nın da Amerika'nın da akl ve insafına eminiz. Akvamın hürriyetini inkişaf ettirmek için dünyada misli görülmemiş fedakârlıkları ihtiyar eden bu düvel, istikbâl için va'ad-ı huzur ve refah etmeyecek bir tarz-ı tesviyeden elbette mücanebet edecektir. Bogos Paşa gibi zevat böyle yaygaralar koparmakla kendi haklarında kendilerinin de emin bulunmadıklarını i'lân ve isbat etmiş oluyorlar"¹⁸ cümleleriyle cevap vermiştir.

Ekim 1918 ortalarında İttihat ve Terakki Fırkası'nın dönüştürülmesi çerçevesinde Al Fethi Bey tarafından kurulan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın yayın organı olan ve 1 Kasım 1918'de ilk sayısı çıkan *Minber* gazetesi de Ermeni meselesi tartışmalarına iştirak etmiştir. Gazetenin 9 Kasım 1918 tarihli nüshasında "Ermeni Terbiye-i Milliyesi" başlığıyla yayınlanan yazıda¹⁹ Ermeni milletinin tarih boyunca Türk devletinde önemli hizmetlerde bulunduğu, Ermeni ve Türk toplumu arasında derin bağların olduğu, Anadolu'nun ekonomik hayatının en önemli unsularından birinin ise Ermeniler olduğu hususlarına dikkat çekilerek üç beş kişiden ibaret bir milletin dahi masa başında alınacak bir kararla imha edilmesinin imkan haricinde bir husus olduğu, bir manevi kuvvet olan milliyetin hiçbir güç tarafından ortadan kaldırılamayacağı ifade edilmiştir. Ermeni meselesinin birkaç kişinin zihniyetinden çıkan bir hata olduğuna vurgu yapılan yazıda, asırlardır aynı vatan üstünde komşuluk yapmış, siyasi, sosyal, ekonomik hayatta birbirlerini tamamlamış, ik toplum arasındaki samimiyeti bulandırmaktan başka bir netice doğurmayan bu hatanın bütün mesuliyetinin, her millette görülebilecek müfrit insanlar olduğu, böyle bir müfrit azınlığa kızıp, bütün bir milleti itham etmenin doğru sayılamayacağı hususları dile getirilmiştir.²⁰ Anadolu'da bir darb-ı mesel olan "Ermeni demek, hristiyan Türk demektir" değışine dikkat çekilen yazıda, iki toplum arasındaki samimi ilişki, "Türkler askere ve cenge giderken kimsesiz bıraktıkları ocaklarını, çocuklarını

¹⁷*Hadisat*, 14 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 26, s.1.

¹⁸*Hadisat*, 5 Mart 1335, nr. 70, s.1.

¹⁹*Minber*, 9 Teşrinisâni 1334 (1918), nr.9, s.1.

²⁰*Minber*, 9 Teşrinisâni 1334 (1918), nr.9, s.1.

Ermeni komşularına emanet ederler ve öyle giderlerdi. Namus ve haysiyet-i şahsiye ve içtima'iyenin bütün eşkâl-i mütekabileleri bu iki millet beyninde carîdir. Aralarında hiçbir hikaye-i hiyanet geçmemiştir. Türk zira'atıyla meşgul olur ve yanibaşındaki Ermeni de zana'at ve ticaretle uğraşır ve her halde her ikisi de sessiz sedasız çalışırdı. İşte daha fazla tafsilat hâcet olmayan bu hayat içinde Ermeni'nin Türktenyegane farkı cami yerine kiliseye gitmesinden ibaret kalıyordu.” cümleleriyle anlatılarak iki toplum arasında hiçbir sorun olmadığına işaret edilmiştir.²¹

Ermeni meselesinin özellikle mütarekeden sonra başlayan sulh tartışmalarında önemli bir gündem teşkil ettiği görülmektedir. Avrupa'nın yaklaşan Sulh Konferansı'nda Türkiye barışı görüşmelerinde özellikle Ermeni meselesini Türkiye'ye karşı ciddi bir koz olarak kullanacağı bütün siyasi çevreler ve Türk kamuoyunda yaygın bir kanaatti ve özellikle İstanbul basınında Ermeni meselesi ile ilgili olarak kaleme alınan yazılarda bu noktaya önemle dikkat çekilmiştir. Nitekim Vakit gazetesinde 4 Kasım 1918 tarihinde “Maziye Aid Hesaplar” başlığıyla kaleme alınan bir yazıda²² yaklaşan sulh masasına oturmadan evvel Türkiye'nin savaş yıllarındaki bazı uygulamaları özellikle Ermeni tehciri ile ilgili olarak bu meseleden dolayı Avrupa devletleri tarafından köşeye sıkıştırılacağına dikkat çekilerek hükümetin sulh masasına oturmadan evvel bu konuda ciddi adımlar attığını Avrupa devletlerine göstermesi gerektiği vurgulanmıştır. Yazıda, İttihat ve Terakki hükümetlerinin Türkiye'yi töhmet altına sokan icraatlarının adil bir heyet tarafından tetkik edilerek kesin bir hüküm vermesi gerektiği ifade edilerek, “maziye unutamız istikbâle bakalım” tarzında “gevşek” bir yaklaşımın bugüne kadar çokça sıkıntılar açtığı, bu yaklaşımın memlekette idare-i keyfiyeye yol açtığı, sorumsuzca yapılmış yolsuzluk ve işlenmiş suçları hiç kimsenin kolayca af etme yetkisine sahip olmadığı ifade edilmiştir.²³ Aynı yazıda, içinde bulunulan hassas durum gereği harice karşı Türkiye'nin mevkiini kuvvetlendirmesi bunun içinde geçmişteki bazı hesapların ciddiyetle görülmesi böylece haksızlıkların ve yolsuzlukların hesabını sormuş bir millet olarak sulh masasına oturmasına vurgu yapılarak geçmişin hesabı sorulmadan sulh müzakerelerine girişilecek olunursa Ermeni meselesinden dolayı acı sözlere ve muamelelere muhatap kalınacağı ifade edildikten başka “...Biz vaziyeti olduğu gibi görecek yerde kendi kendimizi aldatacak olursak çok zarar ederiz. Çünkü şark vilâyetlerimizde birbirine karşı münaferet besleyen cahil ahali arasında vuku'bulan mütekabil tecavüzler kabil-i izah ve müdafa'adır. Bu tecavüzlerde her iki tarafın hiç olmazsa müsavi derecede mes'uliyeti vardır. Kabil-i müdafa'a olmayan şey, mes'ul hükümet makamları ve hükümet memurları tarafından tasmim neticesinde hazırlanan ve resmi vesaitle tatbik edilen bir takım mugayir-i insaniyet hareketlerdir. Bu gibi hareketlerin müsebbib ve mübaşiri sıfatıyla vazifelerini suiistimâl edenleri ve mensup buldukları millete leke sürenleri cezalandırmak ve böylece cihan-ı medeniyet efkâr-ı umûmiyesine bir tarziye vermek en tabi'i vazifemizdir.” cümleleriyle sulh öncesi izlenecek yol izah edilmeye çalışılmıştır.²⁴ Vakit gazetesinin mukatele olarak değerlendirdiği ve Türk veya Ermeni olmasına bakılmaksızın suçluların mutlaka cezalandırılmak suretiyle dünya kamuoyunun tatmin edilmesi noktasından bakışı aynı gazetede, Şubat 1919 tarihinde Tefik Paşa Hükümeti döneminde başlatılan Tehcir ve Taktik Mahkemeleri yargılamaları münasebetiyle mütarekenin meşhur kalemlerinden Ahmet Emin (Yalman) tarafından kaleme alınan “Siyân-ı Adalet” başlıklı yazıda²⁵ da yinelenmiştir. Söz

²¹Minber, 9 Teşrinisâni 1334 (1918), nr.9, s.1.

²²Vakit, 4 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 371,s.1.

²³Vakit, 4 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 371,s.1.

²⁴Vakit, 4 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 371,s.1.

²⁵Vakit, 7 Şubat 1335, nr. 465-21, s.1.

konusu yazıda Ermeni meselesinde sorumlu tutulanların yargılanmasıyla çalışmalarına başlayan Tehcir ve Taktik Mahkemeleri önemli bir adım olarak değerlendirilirken söz konusu yargılamalardan adaletin mutlak surette gözetilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ahmet Emin Bey, yazısında, İttihat ve Terakki hükümetinin Tehcir uygulaması ile ilgili olarak, hükümetin memleketin varlığı ve ordunun selameti gereği olarak harp mıntıklarındaki bir takım Ermenilerin ihtilâl hareketi hazırlamalarına ve ordunun geri dönüş yolunu tehlikeye atmalarına seyirci kalmamak maksadıyla harp mıntıklarındaki Ermenileri tehcir etmek zorunda kaldığını ve bunun pek meşru bir hareket olduğunu, bu yüzden masum birtakım Ermenilerin zarar görmüş olabileceklerini, ancak bunun da mazur görülmesi gerektiği, bununla birlikte tehcir edilenlere mümkün olduğu kadar iyi muamele etmek ve zararlarını tazmin etmek, maddi ve manevi hiçbir tecavüze uğramamalarını teminat altına almak gerektiği değerlendirmesini yapmıştır.²⁶ Ayrıca, Ahmet Emin Bey, harp mıntıkası olmayan yerlerdeki Ermenilerin de yerlerinden oynatılmış olmasını gereksiz bir icraat olarak görmüş, ve gerek bu hususun ve gerekse tehcir tedbirinin tatbiki esnasında yapılan “çirkin” mezalimin ve yağmaların hiçbir biçimde savunulamayacağına da vurgu yapmıştır. Söz konusu tavrın millet haysiyetine zarar verdiğini ve buna neden olanların mutlaka cezalandırılması gerektiğini de ilave etmiştir. Ahmet Emin Bey, bununla birlikte Ermeni meselesinde Avrupa'nın çifte standartçı tavrını aşağıdaki cümleleriyle eleştirmiştir;

... ancak Türk milleti için mucib-i te'sir olan ve Ermeni meselesindeki hissiyatının tamamıyla izhar edilmesine mâni'olan bir nokta vardır ki, o da beynelmilel hayatta adalet fikrinin yeknesak bir surette tezahür etmemesidir. İnsan hayatına kıymet vermek bütün beşeriyet için mukaddes add edilmesi lâzım gelen bir şeydir. Herhangi bir yerde bir unsura karşı meşruiyet dairesi haricinde takibat ve tecavüztavâki olur ve imhakârane hareketler icra edilirse bütün cihan vicdan-ı umûmisinin heyecana gelmesi pek tabiidir. Fakat insaniyet noktasından şurası şâyâ-ı temennidir ki, bu asıl heyecan ortalıktaki eser-i cürme göre tezahür etsin ve zâlim ile mazlumun dinine ve ırkına nazaran mahiyetçe değişmesin. Mesela Bulgarların Rumeli İslamlarına karşı icra ettikleri cinayetler Komisyonun raporları neticesinde tahakkuk ettiği halde cihan medeniyetinde hiç kimsenin nazar-ı dikkatini celb etmemiş ve bizi yakından tanıyıp seven birkaç kişi haricinde hiç kimse bunlara karşı samimi protestoda bulunmamıştır. Sonra vilâyât-ı şarkiyede bilhassa Ruslar çekilmeğe başladıktan sonra Ermeniler tarafından ahali-i islamiyeye karşı ika edilen fecâyiinev-i mahiyetçe Ermenilerin duçar oldukları cinayetlerden zerre kadar geri kalmadığı halde bunları ka'ale alan bile yoktur. Biz beklerdik ki, Ermeni vekayi'ine dair yazılan uzun kitap, risale ve makalelerin sonunda hiç olmazsa bir tek cümle ile şu hakikat ifade edilsin: Ruslar tarafından yazılan raporlar ve sair türlü türlü vesaik ile sabittir ki bir takım Ermeniler tarafından da ahali-i islamiyeye karşı gayr-ı insani tecavüzlerde bulunmuşlardır. İnsaniyet noktasından bunlar da bittabi merdud olur. Bu cerâim hakkında da tahkikat yapılmalı ve failleri vicdan-ı beynelmilel huzurunda tecziye edilmelidir hiçbir tarafta bu tarzda bir ifade tesadüf etmediğimiz gibi pek çokları bir Türk'ün bir hakikat-ı tarihiyye mahiyetinde olan ve kolayca isbat edilebilen bu fecayiidenbahs etmesini bile çok görmektedir.²⁷

²⁶Vakit, 7 Şubat 1335, nr. 465-21, s.1.

²⁷Vakit, 7 Şubat 1335, nr. 465-21, s.1.

Vakit gazetesi gibi benzer götüşe sahip olan Tercüman-ı Hakikat gazetesinin Tehcir ve Taktıl davaları münasebetiyle kaleme alınan ve 1 Nisan 1919 tarihli sayısında “Adalet Yolunda” başlığıyla yayınlanan yazıda²⁸, Tehcir ve Taktıl mahkemelerinde yargılanmakta olan ve Ermeni olaylarına yakın şahitlik yapmış kişilerden Vehip Paşa’nın Ermeni hadiseleri ile ilgili beyanatının dikkate alınarak adaletin gerçekten yerini bulması için bu beyanatlar çerçevesinde Ermeni çetelerin İslam ahalisine yapmış oldukları zulmünde dikkate alınarak Ermenilerin de bu mahkemelerde yargılanması gereğine dikkat çekilmiştir. Aynı yazıda Vehip Paşa’nın mahkemeye verdiği ifadelerinde yer alan “...bir taraftan sürü sürü Ermeniler icabat-ı askeriye dolayısıyla sevk ve nakl olunurken bunlar vahşetten zevk alan, insaniyet ve kanun tanımayan bir takım eclâf tarafından dağ tepelerinde orman aralarında boğazlanıyor, diğer cihetten yine kan kokusundan mutelezziz olan, Allahtan korkmayan nihayet bir gün tecelli edecek adaletten ürkmeyen bir takım Ermeniler tarafından yüzbinlerce İslam köylüsünün karınları deliniyor, bağırsakları boyunlarına sarılıyor, başları eziliyor ihtiyar, çocuk hiçbir zavallı bu bî-aman kanlı ellerden kurtulamıyor, yalnız genç kızlar büsbütün fakat kendileri için ölümden daha ağır bir şeri’ muamelelere ma’ruz tutuluyor, bunlar birtakım evlere doldurularak Rus askerlerinin ihtirasat-ı nefsâniyelerinin tatminine alet ittihaz ediliyor.” cümlelerine de yer verilerek Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları vahşete dikkat çekilerek, resmi vesikalarla sabit olan bu durumun Ermeni kıteline Türk ahalinin, Türk köylülerinin ve Osmanlı ordusunun iştirak etmediğini teyit ettiği ve hadiseleri Ermenilerin başlattığının anlaşıldığı dile getirilerek Avrupa’nın Türkiye hakkında karar vermeden önce bu gerçekleri dikkate almak zorunda olduğu vurgulanmıştır.²⁹ Aynı gazetenin 11 Nisan 1919 tarihli nüshasında “Kurbanlar Dolayısıyla” başlığıyla yayınlanan diğer bir yazıda da³⁰ İstanbul’da Fransızca neşr olunan Rönesans adlı Ermeni gazetesinde 10 Nisan 1919 günkü nüshasında Ermeni tehciri ile ilgili çıkan bir makale ve bu makalede ortaya atılan ve Türk Milletini itham eden iddialar sert bir dille eleştirilmiştir. Le Journal gazetesi muharriri tarafından kaleme alınan ve Fransa Meclis-i Mebusanı Reisi’nin takdirini almış bir kitaba dayalı olarak, Rönesans gazetesinde kaleme alınmış olan yazıda, hiçbir yerde hatta Van’da bile bir Ermeni’nin bir Türk’ün burnunu kanatmadığı iddiasına, Türkiye aleyhinde kasten Almanca, Fransızca, İngilizce pek çok kitabın kaleme alındığı, ancak Ermeni meselesi ile ilgili olarak Türkiye’nin resmi makamlarınca tanzim edilen vesika ve evrakın dikkate bile alınmadığı sulh konferansı için Türk resmi makamlarınca hazırlanan raporların kaleme alınmadığı, bundan dolayı Rönesans gazetesinde neşr edilen söz konusu yazının adeta Ermenilerin Türklere yaptıkları zulmü görmezden gelerek “Zalimleri Mazlum Kurban” mevkiine oturttuğu ifade edilmiştir.

Özetle mütareke ortamında daha ılımlı ve milli hassasiyetle hareket eden Hadisat, Tercüman-ı Hakikat, Minber gibi gazeteler Ermeni hadiselerini bir mukatele olarak görmüşler, söz konusu hadiselerin bütün suçlusu olarak Türk Milleti’nin görülemeyeceğini savunmuşlar, Ermeni çetelerince zulme uğrayan İslam ahalinin durumlarına dikkat çekmişlerdir. Bununla birlikte Sabah, Alemdar, Söz, Türkçe İstanbul, İkdam gibi özellikle söylemlerini koyu bir İttihatçı karşıtlığına dayandıran muhalif basın ise daha sert bir usluba bütün hadiseyi İttihat ve Terakki’nin üzerine yıkmaya çalışmışlardır. Mütarekenin en sivri kalemlerinden Ali Kemal’in Sabah gazetesinde kaleme aldığı yazılar veya Refii Cevad’ın Alemdar’da kaleme aldığı yazılar bunu çok açık bir biçimde göstermektedir. Nitekim Ali Kemal tarafından Sabah gazetesinde “Zalimler ve Mazlumlar” başlığıyla kaleme alınan bir yazıda³¹ İttihat ve Terakki’ye duyduğu

²⁸Tercüman-ı Hakikat, 1 Nisan 1335, nr.13685, s. 1.

²⁹Tercüman-ı Hakikat, 1 Nisan 1335, nr.13685, s. 1.

³⁰Tercüman-ı Hakikat, 11 Nisan 1335, nr. 13690.

³¹Sabah, 27 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 10411, s. 1.

büyük öfke ve kin çok etkin rol oynamış, Ermeni olayları ifrata varan bir uslupla ele alınmıştır. Nitekim Ali Kemal Bey yazısında, Ermeni tehcirini “Bugün güneş gibi meydanda bedihi inkar olunamaz bir faci’a ve felaket var: Said Hâlim Paşa hükümetlerinin mel’un sinelerinden korkunç bir fikir doğar o da muharebeyi vesile ederek hristiyanları bilhassa Ermenileri bir vilâyetten bir vilâyete, tâ Arabistan çöllerine kadar tehcir etmek, ederken de bu yollarda vahşiyâne, cânıyane, havsala-ı beşere sığmaz, kurun-ı kadimeyi bilmeyiz lâkin bu asırlarda görülmemiş bir tarzda öldürtmek, yalnız gençleri, erkekleri değil hatta memedeki çocukları, bütün kadınları, el ayak tutmaz ihtiyarları öldürtmek, hâsılı Ermeni ırkını kökünden kurutmak söndürmektir. Dahiliye Nazırı Talat Bey merkezden emirler verir, çeteler teşkil eyer, vilâyetlere saldırı. Merkez-i UmûmiMa’hud Doktor Baha Şakir gibi, Doktor Nazım gibi en dişli a’zâsını murahhas-ı mahsus sıfatıyla Erzurum’a, Trabzon’a vesâireye gönderir oralarda Hüseyin Tahsin Bey, Cemal Azmi Bey gibi valilerle istişareler olur. Müzakereler cereyan eder. Netice O feci’ikatli’âmlar öyle dehşet ve vahşetleriyle muntazaman müretteben ipten ve kazıktan kurtulmuş zindanlardan mahsusen salıverilmiş haydudlar, katiller vasıtasıyla icrâ olunur” cümleleriyle anlatmış İttihatçıları hedef göstererek bir an önce cezalandırılmasını istemiştir. Yazıda dikkati çeken bir nokta, bazı ayan ve mebusan mensupları ile bir kısım gazetecilerin Ermenilerin de Türklere zulümler yaptıklarına dair yaklaşımlarını “fakat Âyân-ı kirâmımızdan ba’zıları bu derecede sade bir hakikatı her Türk için müberrem vazifeyi bir türlü idrak etmiyorlar. Ermeniler de Türklere zulüm etmediler mi? Ya Türkler de mağdur değil midirler? Diye meseleyi çirkin bir suretle mugalataya boğuyorlar. Hayır Paşa hazretleri Ermeniler Türklere böyle zulm etmediler. Ermeni Sadriâzamları, Ermeni nâzırları, Ermeni Valileri, Ermeni me’murları resmen ve müttefiken vilâyet vilâyet Türkleri tehcir eylemediler. Irak ovalarına sürmediler. Sürerken de yolda gaddarâne itlâf ettirmediler. Anladınız mı? Siz Türkleri ahmak yerine koyarak sahte bir hamiyet sahte bir milliyetperverlik ile kalben inanmadığınız bu sözleri söylüyor, hâlâ yârcangir haminiz, hemfikriniz Enver, Tal’ât, Cemal celladlarını alttan alta müdafa’aya çalışıyorsunuz. Fakat bu milleti hakikaten sevseydiniz, düşünseydiniz o hayırsız o edebsiz, o yüz­süz alçaklar milyonlarca Türk dilâverlerini hudud boylarında aklıktan helâk eder, ordunun kuvvet-i lâ-yemutuna varıncaya kadar bütün milletin nafakasını çalarlarken sesinizi çıkarırdınız.” cümleleriyle sert bir dille eleştirmesidir.³² Bununla birlikte Ali Kemal, Ermenilerin mağduriyeti giderilsin demenin Türkler aleyhinde söz söylemek anlamına gelmediğini ifade ederek, gerçekte Türk Milleti’nin “alınının ak” “yüzünün pak” olduğunu, Türklerin ezelden beri kimseye zulm etmediğini, fakat herkesten cefa gördüğünü de ifade etmiştir. Sabah gazetesinde Refik Halid (Karay) Bey tarafından kaleme alınan “İntikam Değil, Adalet” başlıklı bir başka yazı da³³ 4 Mart 1919’da iktidara gelen Damat Ferit Paşa hükümetinin Divan-ı Harb-ı Örfî’lerde İttihatçıların tevkif edilerek yargılamaya başlanmalarının önemine dikkat çekilerek, bu yargılamaların intikam ve kin hırsıyla yapılmadığı, suçluların yargılanması suretiyle Türk Milleti’nin töhmet altında kalmaktan kurtarılacağı hususlarına vurgu yapılmıştır. İttihatçıların tevkifi ve Divan-ı Harbi Örfî’lerde yargılanması ile ilgili Damat Ferit Paşa hükümetinin icraatı aynı gazetede “Teenni ve İntizar” başlığıyla kaleme alınan diğer bir yazıyla da desteklenmiş ve hükümetin bu icraatı ile on yıllık İttihat ve Terakki idaresi altında gerçekleştirilen yolsuzluk ve cinayetlerin hesabı sorularak “çete”nin hak ettiği cezaya çarptırılacağı savunulmuştur.³⁴ Nitekim Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin ittihatçıları tevkif ve Divan-ı Harb-ı Örfî’de yargılamalarını adaletin tecellisi olarak değerlendiren ve şiddetle destek veren Sabah gazetesi, bu çerçevede Divan-ı

³²Sabah, 11 Mart 1335, nr. 10531, s. 1.

³³Sabah, 11 Mart 1335, nr. 10531, s. 1.

³⁴Sabah, 13 Mart 1335, nr. 10533, s. 1.

HarbîÖrfî'nin Yozgat Tehciri ve Taktili davaları neticesinde dönemin Yozgat Mutasarrıf Vekili ve Boğazlıyan Kaymakamı olan Kemal Bey ile ilgi olarak verdiği idam kararını da hükümetin adaletperverliğini gösteren önemli icraat olarak değerlendirmiştir.³⁵ Nitekim "Tehcir Da'vaları" başlığıyla 11 Nisan 1919 tarihinde yayınlanan yazıda Yozgat Tehciri ve Taktili davaları ve bu davalar neticesinde verilen idam kararı "Hükümet-i İttihadiyenin koca bir unsuru taktil etmek ve bu suretle namus-ı millimizi lekedare etmiş olmak töhmetiyle maznun olanları değil fakat sırf namuskarane bir surette muhalefette bulunmuş olmalarından dolayı Bekir Ağa Bölüğünde mugayır-ı sıhhat ve müta'affen koğuşlarda bir işkence ve ızdırap içinde tıktığı ahrar-ı milleti bütün dünyanın gözleri önünde böyle bir aleni mahkeme ile değil fakat engizisyon mahkemelerini andıracak bir isti'cal ve muhafiyet ile kapalı dört duvar içinde müdafa'asız, şahitsiz olarak i'damlara müebbed küreklere ve nefye mahkum ettiğini nazar-ı i'tibara alırsak hükümet-i hazıranın tehcir ve taktil işlerinde müdahildar olmağla maznun olanlara kendilerini müdafa'a için kanunun bahş etmiş olduğu kaffe-i vesaiten müstefid olmak için göstermiş olduğu adaletperverlik cidden tarih-i adliyemizde hükümet-i hazıranın adaletperverliğini gösteren bir hadise-i mühime suretinde kayd edilecektir."cümleleriyle ifade edilerek hükümetin tehcir ve taktil davalarında hakka ve adalete riayet ettiği savunmuştur.³⁶

Sabah gazetesinden başka mütareke ortamında sıkı ittihatçı karşıtı muhalif gazetelerden biri olan Söz gazetesi de Ermeni meselesine köşesinde yer vermiştir. Ancak Asaf Muammer Bey tarafından kaleme alınan Ermeni meselesine dair yazılar dikkate alındığında, Ali Kemal'e göre daha farklı bir üslup kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Asaf Muammer Bey tarafından kaleme alınan ve Söz gazetesinin 10 Aralık 1918 tarihli nüshasında "Biz ve Ermenilerin İstedikleri" başlığıyla yayınlanan yazıda³⁷, bir Ermeni vatandaş tarafından kaleme alınmış bir makalede ki, Ermenilerin Türk düşmanı olmadığı, bununla birlikte İttihat ve Terakki hükümetinin yapmış olduğu zulüm ve haksızlıkları da unutamayacağı tarzındaki şikayetlerine yer verilerek, bu şikayetlerinin kaynağının, yirminci yüzyılın medeniyetine hiç de layık olmayan bir idare tarzını ülkede tesis etmiş olan İttihat ve Terakki olduğu, ifade edilmiştir. Bununla birlikte aynı yazıda, Türk idaresine yönelik şikayetlerin, İttihat ve Terakki'nin son tehcir ve taktil icraatı müstesna tutulmak kaydıyla, biraz da dini ihtilaflardan kuvvet bulduğu, bu tür şikayetlerde bulunanların, bazı tarihi gerçekleri görmezden geldikleri özellikle birçok Avrupa ülkesine nazaran, Türkiye'de hakim unsurun dışındaki gayr-ı müslim unsurun çok daha refah içinde yaşayarak varlıklarını koruyabildikleri buna karşılık Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Romanya ve Rusya vesair devletlerde yaşayan azınlıkların birçok zulm ve haksızlıklara uğradıkları, mesela Bulgaristan'da Türkler'e yönelik büyük katliamların yapıldığı ancak bunları Türkiye'de ki gayr-ı müslüm unsurun görmezden geldiği hususlarına dikkat çekilmiştir.³⁸ Ayrıca, Ermenilerin gördükleri zulmden, çektikleri mezalimden şikayetçi olmaları, haklı görülmele birlikte, Ermenilerin tamamen kabahatsiz ve suçuz sayılmayacağı, Ermenilerin de mesul oldukları, çünkü meşrutiyet ilan edildikten biraz sonra inkılapçıların ruh ve zihniyetlerinin ülkede tesis etmek istedikleri idarenin bütün Osmanlı milleti için büyük zararlara neden olacağı görüldüğü ve özellikle İttihat Terakki'ye mensup olmayan diğer muhalif siyasi fırkalar tarafından bu gerçek Ermenilere söylendiği ve bu fırkaya karşı birlikte hareket etmek gerektiği ifade edildiği halde Ermenilerin buna "...Siz zaifsiniz İttihat ve Terakki ise kuvvet ve teşkilâta mâliktir. Bina'analeyh biz İttihat ve Terakki'den ayrılamayız." cevabını verdikleri, oysa o günlerde Ermeniler destek vermiş

³⁵Sabah, 11 Nisan 1335, nr. 10562, s. 1.

³⁶Sabah, 11 Nisan 1335, nr. 10562, s. 1.

³⁷Söz, 4 Kanunuevvel 1334 (1918), nr. 28, s.1.

³⁸Söz, 4 Kanunuevvel 1334 (1918), nr. 28, s.1.

olsaydı Osmanlı Meclis-i Mebusân'ında İttihat ve Terakki'ye karşı ciddi ve güçlü bir muhalefetin oluşturulabileceği ve böylece sadece gayrı müslim değil müslüman unsurun da başına bütün bu felaketlerin gelemeceği de yazıda altı çizilen önemli hususlardandı.³⁹ Aynı gazetede, "Ermeni Rüfeka ve Vatandaşlarımıza Cevabımız" başlığıyla Asaf Muammer Bey tarafından kaleme alınan diğer bir yazıda da, Ermenice yayınlanan gazetelerin Ermeni meselesi ile ilgili tavırları dile getirmiş, özellikle "Pozantiyun" ve "Verçinan" adlarıyla yayınlanan Ermenice gazetelerde Ermeni meselesinin "yalan, dolan ve mugalata" ile ele alındığı, yazılarda ileri sürülen iddiaların Türk kamuoyunu hayrete düşürdüğü gibi, umûmun hissiyatını rencide edici tarzda olduğu ifade ediliyordu.⁴⁰ Asaf Muammer Bey, Ermeni iddialarına cevaben daha önce kaleme aldığı yazısında, Ermenilerin çok evvelden beri Türk idaresinde önemli devlet hizmetlerinde bulduklarını, Osmanlı padişahlarının resmi ve şahsi bütün mali işleri Ermenilerden başka hiçbir unsura emanet etmediğini, "Kızıl Sultan" olarak itham edilen Sultan II. Abdülhamit'in bile hazinayı bir Ermeni nazırına teslim ettiği hususlarını açıkça dile getirdiğini ancak bunları dahi Ermeni gazetecilerin anlayamadıklarını veya anlamak istemediklerini, yanlış anlamlar çıkartmaya çalıştıklarını da ileri sürerek, Ermeni gazetecilerin "Asla Ermeniler ve diğer anasır bu mülkün ekmeği ile yaşamışlar denilmesin, Ermeniler Türkiye'de bir lokma Ekmek bulmuşsa bu kendi alın teriyle ma'nidane ve metin sa'yları sayesinde. O'na kimse şu lokmayı al ye dememiştir." sözlerinin büyük bir mügalatadan ibaret olduğunu vurgulamıştır.⁴¹ Asaf Muammer Bey "... bu diyarda Türk'ün hayatı asırlardan beri silah omuzda hududlarda ve tarih-i meşrutiyete kadar anasır-ı gayr-ı müslimenin hayatları ise piyasalarda kâr u kesb sahalalarında geçti. Henüz Balkan ve şu harb-ı umûmidir ki, bu vatandaşlarımız silah taşımağa ve vatani müdafaya başladılar. Şu harbe kadar hükümetle iş gören tüccarın listesine bir kere göz gezdirilirse derhal meydana çıkar ki, müşâhidlerin çoğu Ermeni tüccar-ı mu'teberesindedir. Şu harb ki, Ermeni vatandaşlarımız için cidden hepimizin yüreğini yakan ve bizleri belki kendileri kadar adalet isteriz avâzesinivakı'a bütün vicdanımızla mecbur eden bir musibet olmuştur. Bu harpte ba'zı Ermeniler az mı para kazandılar? Bu paralar ecnebi müşterilerin kesesinden çıkmadı ya. Yine lokmayı bile kısıyor dedikleri Osmanlı hazinesinden çıktı. Ermeni rüfekamız gazetemizi ta'kip ediyorlarsa inkar edemezler ki, yegâne medâr-ı kelâmımızı mülkümüzde adaletin te'sis talebi teşkil ediyor. Canileri istiyoruz. Bizim Ermenilerden, Rumlardan istediğimiz iyiyi kötüyü birbirinden tefrik ve hücumu münhasıran kötülere tercih etmek faziletidir. Bu memlekette kesenler olduğu gibi kurtaranlar ve kurtarmak için nefislerini tehlikeye koyanlar da vardır. Bunları da kesenlerin adedine sokup hepsine birden aynı lisân-ı gayz ile haykırmak elbetteki fazilete yakıştırılmaz. Zavallı Ermeniler kesilirken kesenleri alkışlayan veya menâfi-i hasiseleri namına katillere elverip arkadaşlık eden az mı Ermeni vardı? Ermeni faci'ası bu kıt'anın zavallı sinisini oynatırken Halaçyan Efendi ve emsâli ba'zı Ermeniler ittihat ocağında yine müştereken çalışıyor ve bütün ashâb-ı cerâimle tatlı tatlı sohbet ediyorlardı" cümleleriyle, bilhassa hadiseleri çarpıtarak mugalata yapan Ermeni gazetecilerinin taraflı yaklaşımları ve iddiaları eleştirilmiş, bir kısım Ermenilerin İttihatçılarla işbirliğine dikkat çekilmiştir.⁴²

Ermeni meselesi ile ilgili tartışmalara Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti döneminde başlatılan Tehcir ve Taktik yargılamaları münasebetiyle dahil olan Alemdar gazetesi de Ermeni meselesini ittihatçı karşıtlığı üzerinden ele almıştır. Bu yönüyle Sabah gazetesiyle benzer bir üslup ve anlayışa sahiptir. Nitekim Refii Cevad Bey, Alemdar gazetesinin 14 Şubat 1919

³⁹Söz, 4 Kanunuevvel 1334 (1918), nr. 28, s.1.

⁴⁰Söz, 10 Kanunuevvel 1334 (1918), nr. 28, s. 1.

⁴¹Söz, 10 Kanunuevvel 1334 (1918), nr. 28, s. 1.

⁴²Söz, 10 Kanunuevvel 1334 (1918), nr. 28, s. 1.

tarhli nüshasında kaleme aldığı yazısında⁴³ Ermeni meselesinden sorumlu olan İttihat ve Terakki hükümeti ve şeriklerinin bir an önce adaletin önüne çıkartılarak hesap vermesi gerektiğine vurgu yaparak, Ahmet İzzet Paşa ve sonrasında iktidara gelen Ahmet Tevfik Paşa hükümetlerinin bu çerçevede gereken adımları atmadığı, adaletin geciktirildiği, suçlu kimse, ırkına ve mezhebine bakılmaksızın süratle adaletin önüne çıkarılması gerektiği hususlarını ifade ettikten başka “Bugün tehcir ve taktimes’lesi gayet şumullu meseledir. Bundan bütün anasır müntekidir. Bizler tehcir edilmedik mi? Biz Türk değil mi idik? Bizler taktile uğramadık mı? Ama muhalif Ermeniler balta ile kesilmişler de muhalif Türkler asılmış ve kurşunla vurulmuş ölümün şekli ayrılsa da neticesi birdir. Şimdiki halde mağdur anasır ile beraber biz Türklerin de feryad hakkı vardır. Tehcir ve taktil meselesinin dairesini pek geniş turalım ve genişliği zaman ile değil adlile,sür’at ile, icraat ile dolduralım” cümleleriyle geciken adalete ve yargılamaların sadece Türkleri kapsamaması, suçlu olan Ermenileri de kapsamaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Refii Cevad Bey, “Tehcir ve Taktil Mahkemeleri” başlığıyla kaleme aldığı bir başka yazısında da⁴⁴ bir süredir faaliyette bulunan Divan-ı Harb-ı Örfilerin çalışma biçimlerini eleştirmiş, mahkemelerin teferruatla uğraşmaktan sonuca varamadığı, işi uzattığı, cümlenin malumu olduğu bu meselenin mahkemesinde herhangi bir tetkik ve tahkikata luzum görülmemesi gerektiği, mahkemenin umumi bir mesele olan tehcir ve taktil meselesini bir hukuk-ı şahsiye davası şekline dönüştürdüğü, hususlarını dile getirerek “Tehcir ve Taktil İttihat ve Terakki’nin oynadığı en dehşetli bir fâciâ idi. Bundan memleket namına müte’essir olmamak, insanlık namına nefret etmemek kabil değildir. Böyle olduğu halde kuvve-i teşri’iyye gibi elde mühim bir silah-ı müdafa’a varken onu zamanında isti’mâl etmemek milletin maddi ve ma’nevi hayatına ta’allük eden bir hususdasûkût, hem de öldürücü bir surette sükût eylemek tehciri ve taktili yapanlar kadar bir cürm teşkil etmez mi?” cümleleriyle Divan-ı Harb-i Örfilerin suç ve suçlu ortada iken ağırdan hareket ederek adeta suçlaştırdığını ileri sürmüştür. Refii Cevad 5 Nisan 1919 tarihinde “Peki Yüzbinlerle Ermeniye Kim Öldürdü” başlığıyla kaleme aldığı başka bir yazısında⁴⁵ Hadisat gazetesi yazarı Süleyman Nazif Bey’in özellikle Tehcir ve Taktil hadisesi ile ilgili değerlendirmelerini ele almış, yüzbinlerce Ermeninin katli ve katillerini himaye eden yaklaşımını eleştirmiş, Süleyman Nazif Bey’in “Devlet icabat-ı harbiyeye tâbi olarak menâtik-ı harbiyede sakin ba’zı anasır hakkında tehcir mu’amelesini tatbik etmeğe lüzum gördü ve bir de kanun tanzim etti” tarzında icraatı meşru gören yaklaşımını, “Bir hükümet teb’asından lâletta’yin bir ferdinin, evini, ailesini, mülkünü, nakdini gasba hangi hakla selahiyât dâr olur? Üç dört yaşında bir çocuğun eline, memedeki yavrusunu kucağına alarak cebindeki o günlük yiyeceği, ekmeği ancak tedarik edebilecek son nakdini de ilk menzilde verdikten sonra bir semt-i meçhule, Deyr-i Zor çöllerine, kadınları sefere mecbur edecek harbin hangi icabatı vardı?” cümleleriyle eleştiriyor ve bunun tamamen bir İttihat ve Terakki tezgahı olduğunu ileri sürüyordu. Refii Cevat Bey, Süleyman Nazif Bey’in Ermenilerin icabat-ı harbiye gereği tehcir edilmelerini meşru göstermek amacıyla harb mıntıkasını Edirne’den Basra’ya kadar genişlettiğini ileri sürerek, Kayseri’den Ermenileri çıkarıp Deyr-i Zor’a, Ordunun gerisine yaklaştırmamanın asıl, orduyu tehlikeye atmak anlamına geleceğinin nasıl anlaşılmadığına dikkat çekiyordu. Refii Cevat Bey, Hadisat’ın eleştirilerine “Ne Diyoruz, Ne İstiyoruz?” başlığıyla kaleme aldığı yazısında⁴⁶ da devam ederek, özellikle, Türklerin de zulme uğradığı tehcir ve taktilin her iki tarafı da kapsadığı tarzındaki Hadisat gazetesinde yer alan değerlendirmelere cevaben, kendisinin de Ermenilerin

⁴³ *Alemdar*, 14 Şubat 1335, nr. 56-1366, s. 1.

⁴⁴ *Alemdar*, 28 Mart 1335, nr. 97-1407, s. 1.

⁴⁵ *Alemdar*, 5 Nisan 1335, nr. 104-1414, s. 1.

⁴⁶ *Alemdar*, 10 Nisan 1919 (1335), nr. 109-1419, s. 1.

Türlere yapmış oldukları mezalimi dile getirdiğini, görmezden gelmediğini, zulm yaptığı sabit olan Ermenilerin de cezalandırılmasını istediğini her kim tehcir ve taktik yapmış ise onların da mutlaka cezalandırılması gerektiğini sürekli dile getirdiğini ileri sürmüştür. Refii Cevat'ın Ermeni meselesi ile ilgili yazılarında dikkat çeken nokta, ittihatçı karşıtlığıydı. Nitekim Yozgat Tehciri ve Taktik davasında Kemal Bey'in idam cezasına çarptırılmasını değerlendirdiği, "İdam" başlıklı yazısında⁴⁷ ittihatçılara olan kin ve husumetini çok daha açık bir dille ifade ettiği görülmektedir. Refii Cevat Bey bu yaklaşımını yazısında "Kemal Bey mücrim idi. İdam edildi. Çete binlerce halkı bir türlü ölümlerle öldürmüştü. Bizi müte'essir eden nokta Kemal Bey'in idamı değildir. Kemal Bey'in i'dam sehvasında yalnız olarak bulunmuş olmasıdır. Gönlümüz arzu ederdi ki, i'dam tecziyesi böyle yalnız tek bir sehpa ile başlamasın. Köprü'nün her iki tarafındaki fener sütunları, memleketimi i'dam eden cânilerinna'aşlarıyla tezyin etsin. O zaman gözümüz doyar ve o zaman bu memlekette milyonları geçen mağdurinin ahı yerini bulur. Kemal Bey bir kul idi. Şeri'atın kuvvetli satırı beşeriyet için mazarr bir uzvu olan bu kolu kopardı. Şimdi sıra onu düşünen dimağdadır. Bu kafalar taş arasında ezilmeli. Onlar nasıl bu milletin kadınlarını dul bıraktılar ise onların da zevceleri dul kalmalı, onlar nasıl bu milletin yavrularını yetim, boyunlarını bükük bıraktılar ise onların da yavruları yetim, boyunları bükük kalmalı. Millet senelerce yandı. Onlar da yansın." cümleleriyle açıkça ortaya koymuş adeta idamı alkışlamıştır.

Muhafif basının ittihatçı karşıtlığına dayalı söylemi hemen bütün gazetelerde ortak bir anlayıştır. Mütarekenin önemli muhafif kalemlerinden Said Molla'nın Türkçe İstanbul gazetesinde kaleme aldığı yazılarda da bu açıkça görülmektedir. Nitekim Said Molla, Türkçe İstanbul gazetesinin 30 Kasım 1918 tarihli nüshasında "Rum ve Ermeni Vatandaşlarıma" başlığıyla kaleme aldığı yazısında⁴⁸, mütarekeden sonra Rum ve Ermenilerin Rumluk ve Ermenilik gayesiyle hareket ederek, özellikle Ermeni meselesinde Türk milletini töhmet altında bırakacak ve Türk milletini katil olarak niteleyen söylemlerini şiddetle eleştirmiş, bir Ermeni gazetesinde yer alan "ittihatçılar katil, bütün Türkler şerik-i katil ve Türkiye mahall-i katil" ifadelerinin ittihatçı ruh ve zihniyetten farklı görülemeyeceğini, Van'da Ermeniler tarafından islamlara karşı vuku bulan cinayetlerle ilgili olarak Ermenilerin bu cinayetlerin failleri kim ise onlar bulunup cezalandırılsın, bir Ermeninin yaptığı fenalaktan bütün Ermeniler mesul tutulamaz tarzındaki Ermeni bakışının Türkler için neden geçerli görülmediğini sormuştur. Said Molla, yazısında bu anlayışın Rumluk ve Ermenilik gayretlerinden kaynaklandığını ileri sürdükten başka, yakında Avrupa'nın Türkiye'nin kaderi ile ilgili kararını vereceğini, böyle bir ortamda bu tür yaklaşımların Ermeni ve Rumların kaderi açısından da olumsuz sonuçlar doğurabileceğini, gelecekte İstanbul ve Anadolu'da hangi idare şekli altında olursa olsun, yine Türk Milleti ile Rum ve Ermenilerin birlikte yaşayacaklarının unutulmaması gerektiğini, bu nedenle masum olan Türkleri ittihatçılarla aynı görerek bütün Türk milletinin itham edilmemesini, özellikle İstanbul'un ticaret hayatında önemli bir yere sahip olan Ermenilerin ve Rumların, şimdi Türk Milleti ile birlikte hareket etmeyip Avrupa devletlerinin tamamen menfaatlerine yönelik olarak gösterecekleri tavrın gelecekte kendi mevkilerine de zarar vereceğini ve Ermeni ve Rumların Türk milletini eskiden beri tesis edilmiş dostluğa ve samimiyete, bu tavırlarıyla büyük zarar verdiklerini de açık bir dille ifade etmiştir.⁴⁹ Yine söylemini İttihatçı karşıtlığına dayandırmış mütareke gazetelerinden İdam da Ermeni tehciri meselesinin, İttihat ve Terakki partisinin bir icraatı olduğunu ileri sürerek özellikle Divanı Harp yargılamalarını sulha hazırlık açısından değerlendirerek sulh masasına oturmadan evvel

⁴⁷ *Alemdar*, 12 Nisan (1335)1919, nr. 111-1421, s. 1.

⁴⁸ *Türkçe İstanbul*, 30 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 22, s.1.

⁴⁹ *Türkçe İstanbul*, 30 Teşrinisâni 1334 (1918), nr. 22, s. 1.

bir an önce bu meseleden sorumlu olanların cezalandırılması gerektiğine dikkat çekmiştir.⁵⁰ Nitekim Damat Ferit Paşa hükümetinin 4 Mart 1919 tarihinde iktidara geldikten sonra Divan-ı Harb-i Örfi teşkil ederek hızla ittihatçıları yargılamaya başlamasına büyük destek veren İkdâm gazetesinde “İttihat ve Terakki İdaresinin Muhakemesi” başlığıyla yayınlanan yazıda⁵¹ “Memleketi ve bugünkü hâl-i harabi ve perişâniyi ilka eyleyen bu ef-âl-i cinâiye memleket mukadderatını bir devre-i mu’ayyene zarfında kendi ebedi idaresinde bulunduran bir hizb-i ma’lûmun teşkil eylediği hükümetlerin siyaset-i mahsusaları idi. İşte bugün icra-yı faaliyete başlamış olan Divan-ı Harb-ı Mahsus İttihat ve Terakki hükümetlerinin bu siyaseti muhteremesini mahkeme edecektir. Memleket ve millet hakkında pek feci’ akıbetler ihzâr ve tevlid eden bu siyaseti idare-i hükümetimizde tatbik ve icra eden İttihat ve Terakki kabineleri ya’ni Said Halim Paşa ve Talat Paşa hükümetleri bu siyaset-i mazarra ve mehlükelerinden dolayı, hey’etçe takip olunacaklar ve â’zasından her biri bu siyasetin tatbik ve icrasında vaki olan iştirak ve fa’aliyeti derecesinde mes’ul ve mahkum olacaktır. Bina’en aleyh Divan-ı Harbin asıl vazifesi İttihat ve Terakki idaresini (rejimini) mahkeme etmek olacaktır. İ’lân-ı harp, tehcir ve taktik ve ihtikârî’illerine Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabineleri a’zası haricinde kalanlardan dahi iştirak etmiş bulunanların mes’uliyetleri ve cezaları esbak kabineler a’zalarının mes’uliyetleri ve cezaları ile beraber işbu divân-ı harp tarafından ta’yin ve i’tâ olunacaktır. Bu cihetle bugünkü Divan-ı Harb, hükümetlerin ya’ni Sabık nâzırların mülkü milletin zararına vaki’ olan idarelerini mahkeme etmek ve onlar hakkında bir hüküm ve karar i’tâ eylemek vazifesiyle mükellef olan bir Divan-ı Âli mertebesinde bir mahkeme-i kübradır.” cümleleriyle hükümetin Divan-ı Harp mahkemelerini teşkil ve ittihatçıları yargılaması önemli bir icraatı olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç

Günümüzde uluslar arası alanda önemli bir tartışma konusu olarak başta Diaspora Ermenileri olmak üzere Amerika ve Avrupa devletleri tarafından gündemde tutulmaya çalışılan Ermeni meselesi, uzun zamandır Türk kamuoyunun da yoğun tartıştığı konulardan biridir. Bu çerçevede özellikle Ermeni Diasporası’nın sözde “soykırım” iddialarına karşın bugün konu ile ilgili Türkiye’de başta akademik ve politik çevrelerin ağırlıklı olarak sahip olduğu görüş 1915 olaylarının soykırım olmadığı, daha çok Osmanlı Devleti tebası iki toplum arasında karşılıklı silahlı bir mücadele, bir mukatele olduğu tarzındadır. Bugün Türk kamuoyunda hakim olan bu bakış açısının şüphesiz tarihi kökenleri mütareke dönemidir. 1915 Ermeni olaylarının Türk kamuoyunda bir tartışma konusu olarak ele alındığı ilk dönem mütareke Türkiye’si olmuştur. Ermeni olaylarının yaşandığı I. Dünya savaşının hemen ardından başlayan mütareke sürecinde konunun ele alınış biçimi ve ortaya konulan söylem sonraki dönemlerde konu ile ilgili olarak ortaya konulan yaklaşımların temelini teşkil etmiştir. Mütareke döneminin bu anlamda en önemli yönlerinden biri Ermeni meselesi ile ilgili söylemleri de belirlemiş olmasıdır. Zira tehcir, taktik, mukatele gibi kelimeler bu dönemin tartışmalarının bir ürünü olarak sayılabilir. Ermeni meselesi İstanbul basınının özellikle ittihatçı gelenekten gelen milli kanadının Ermeni meselesi ile ilgili söyleminin meclisteki Türk mebuslarının söylemiyle örtüştüğü dikkat çekmektedir. Buna karşın söylemini ittihatçı aleyhtarlığı üzerine inşa eden ve kendini muhalif olarak tanımlayan gazetelerin ise zaman zaman ifrata vardıkları görülmektedir. Bu söylemleri üzerinde İttihat ve Terakki’ye karşı

⁵⁰İkdâm, 9 Şubat 1335, nr. 7902, s. 1.

⁵¹İkdâm, 13 Mart 1335, nr. 7934, s.1.

duydıkları aşırı kin ve nefretin önemli rolü olmuştur. Bununla birlikte Ermeni olaylarından dolayı Türk milletinin dünya kamuoyunda suçlu olarak itham edilmesine mütareke basınının tamamı karşı çıkmış burada ortak bir söylem geliştirmiştir.

KAYNAKÇA

A- Süreli Yayınlar

1. Gazeteler

Alemdar
Hadisat
İkdam
Minber
Sabah
Söz
Tercüman-ı Hakikat
Türkçe İstanbul
Vakit

B- Araştırma Eserler

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. II, (Yay.Haz: Süheyl İzzet Furgaç- Yüksel Konar), Nehir Yay., İst. 1993.

Aktar Ayhan, “Son Osmanlı Meclisi ve Ermeni Meselesi: Kasım-Aralık 1918”, *Toplum ve Bilim*, s. 91, İstanbul 2001-2002.

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara 1999.

Kocaoğlu Bünyamin, *Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması*, Temel Yay., İstanbul 2006.

Koloğlu Orhan, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000.

Tansel Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, MEB Yay., İst. 1991.

Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.